ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ՆԱՀԱՆԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ԿՈՄԻՍԱՐՈՒԹՅԱՆ (ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ) ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՎԵՏԻՍ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո արևմտահայերի և արևելահայերի կյանքն ընթացավ տարբեր ճանապարհներով: Արևելահայությունն ամբողջապես ներգրավվեց համառուսական քաղաքական ընդհանուր հորձանուտի մեջ, քանի որ «հեղափոխության մրրիկը հափշտակեց նրան և մի պահ մոռցնել տվեց զուտ ազգային ցավեր»-ը[1]: Իսկ արևմտահայությունը շարունակեց ապրել իր ազգային տեղական կյանքով, քանի որ նրա հետաքրքրություններն ամփոփված էին Արևմտյան Հայաստանի և հայ գաղթականական գործերի սահմաններում:

Վասպուրականցու համար շատ դժվար էր հաշտվել իր երկարատև գաղթական վիճակի հետ, և նա, շարունակ իր հայացքը հառած Մասիսին ու Թոնդուրեկին, սպասում էր, թե երբ հնարավոր կլիներ կրկին վերադառնալ իր լքած օջախը:

1917 թ. աշնանը արևելահայերի և արևմտահայերի մասնակցությամբ Թիֆլիսում գումարվեց շրջանային ժողով՝ կապված Հոկտեմբերյան հեղափոխության և հետագա անելիքների հետ: Ժողովին մասնակցելու և Վանի ղեկավար մարմնի իրավունքներն ընդլայնելու նպատակով Թիֆլիս է մեկնում նաև Վանի շրջանային վարչության նախագահ Կոստյա Համբարձումյանը, որն ընտրվում է համայն ռուսական սահմանադիր ժողովի պատգամավոր: Սակայն նա երկար ժամանակ չի կարողանում մնալ Թիֆլիսում, քանի որ հրատապ գործերը ստիպում են նրան կրկին վերադառնալ Վան:

Վան-Վասպուրականի շրջանային վարչության ղեկավար մարմնի անդամները չեն կարողանում ըմբռնել Հոկտեմբերյան հեղափոխության հետևանքներն Արևմտյան Հայաստանի և մասնավորապես Վան-Վասպուրականի հետագա ճակատագրում: Ինչպես Վանի քաղաքական գործիչներից Արմենակ Մաքսապետյանն է նշում, «շատ հասկանալի է, որ առաջին օրերուն չկարողացանք ըմբռնել ու չափել ներկայի անորոշությունն ու ապագայի ահավորությունը: Մենք չունեինք այդ ի վերուստ տրված ընդունակությունը, զոր ունանք, հետնյալ թվականով, սեփականացնելու և անու անցյալը չափելու հանդգնություն ունեցան տարիներ հետո»[2]: Նրանք պետք է թեկուզև ժամանակավորապես կանգնեին այդ հեղափոխության դիրքերում Երևանի ու Թիֆլիսի վրայով կապ ստեղծեին այդ հեղափոխության բոլշևիկ ղեկավարների,հատկապես Վ. Ի. Լենինի հետ և նրանց

---

[1] *Ս. Վ ր ա ց յ ա ն. Հայաստանի Հանրապետություն, Փարիզ, 1928, էջ 29:*

[2] *Վասպուրական, 1915–1930, Վենետիկ, 1930, էջ 105, տե՛ս նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, Երևան, 1990, էջ 115:*

օգնությամբ ռուսական զորքերը պահելով՝ Երկրում փրկեին ոչ միայն Վան-Վասպուրականը, այլև Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը: Սակայն դժբախտաբար այդպես չստացվեց, և Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը տակնուվրա արեց բոլորի հույսերը:

1917 թ. աշնան վերջին թուրքական բանակն ի վիճակի չէր ռազմական և ոչ մի լուրջ գործողություն ձեռնարկելու Կովկասյան ճակատում, որն այդ պահին ձգվում էր Սև ծով–Երզնկա–Խնուս–Վան գծով՝ մոտ 500 կմ երկարությամբ: Հաշվի առնելով ստեղծված անբարենպաստ իրավիճակը՝ նոյեմբերի 17-ին թուրքական երրորդ բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան ռուսական Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատարին դիմեց զինադադարի մասին խնդրանքով: Իրականում, սակայն, թուրքական կառավարողների նպատակը հաշտություն կամ խաղաղություն կնքելը չէր. նրանք, ըստ էության, ցանկանում էին ժամանակ շահել:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից 27 օր հետո՝ դեկտեմբերի 5-ին, Երզնկայում կնքվում է զինադադար[3]: Դրանից անմիջապես հետո Կովկասյան ռազմաճակատում սկսվում են զինվորական ժողովներ, ուր որոշվում է «զենքերը վար դնել» և «վերադառնալ տուն»: Ռուս զինվորը, ինչպես նկատում է Եղ. Գեղամյանցը, «բարոյական արբեցության ենթարկվեց և թքնելով ամեն բանի վրա՝ թողեց պատերազմի դաշտն և խումբ-խումբ վերադաձավ իր հայրենիքը,– Ռուսաստան»[4]: Մինչև դեկտեմբերի 25-ը ռուսական առաջապահ ու պահեստի կես միլիոնանոց բանակի և ոչ մի զինվոր չպետք է մնար Կովկասյան ճակատում:

Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավ. Ահարոնյանը Պողոս Նուբարին ուղղած իր 1917 թ. դեկտեմբերի 25-ի թիվ 114 հեռագրում նշում էր, որ «Հայոց Ազգային խորհուրդը … պատիվ ունի հաղորդելու, … որ ռուսական բանակը գրեթե կատարելապես լքում է Կովկասյան ճակատը»[5], որը պարզապես «մեֆիստոֆելյան ծաղրանք մըն էր, ավելի՛ն, կեղծիք մըն էր»[6]: Ավ. Ահարոնյանի բնորոշմամբ՝ ռուսական բանակի նահանջով վերանում էր այն գաղտնի որոշումը, որով Հայաստանը պատերազմից հետո կցվելու էր ցարական Ռուսաստանին[7]:

Հաշվի առնելով Կովկասյան ճակատի մեծ ձգվածությունը, զորացրումը և պայքարը հակահեղափոխության դեմ՝ Էնզելիում, Ջուլֆայում, Շահթախտ կայարանում, Սարիղամիշում և Տրապիզոնում ձևավորվում են համապատասխանաբար՝ Արևելապարսկական ռազմաշրջանի, Ուրմիայի, Վանի, Էրզրում-Երզնկայի և Տրապիզոնի շրջանների բոլշևիկյան ռազմահեղափոխական կոմիտեներ[8]:

---

[3] *Այդ մասին առավել հանգամանորեն տե՛ս* Արամ Ամիրխանյան. *Ռուս և թուրք զինադադարը. պատմական անցքեր 1917–1918 (Փայտում Տամօ), Ֆրեզնո, 1921:*

[4] Եղիշե Ա. Քահ. Գեղամյանց. *Տաճիկները Կովկասում և Բաքվի անկումը, պր. առաջին, Երևան, 1994, էջ 11:*

[5] *Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 158, թ. 1:*

[6] Կ. Սասունի. *Տաճկահայաստանը Ռուսական տիրապետության տակ (1914–1918). Տաճկահայոց գաղթաշարժը և անոնց դերը Հայաստանի Հանրապետության կազմության մեջ, Բոստոն, 1927, էջ 160:*

[7] *ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 158, թ. 2:*

[8] Борьба за победу Советской власти в Грузии. Документы и материалы (1917–1921 гг.). Тбилиси, 1958, с. 179.

Ճիշտ է, «տրված հրահանգ - հրամանը տարիների ընթացքում հոգնաբեկ ու տանջված և ամեն րոպե սպանվելու սարսռալից վտանգն ապրած զինվորների և զինվորականների սրտից էր խոսում»[9], սակայն ըստ էության բոլշևիկյան հեղափոխությունը զանգվածային ձևով և խառնաշփոթորեն քայքայում էր ռազմաճակատը: «Մշակ» թերթի հավաստմամբ՝ «ռուս զինվորը, որ առաջ, այնքան հիանալի ժեստով մը, ցուցուց աշխարհին իր անպարտելիությունը, երբ հոս Արևելքին մեջ, խիզախեց մինչև Էրզրումի անառիկ ամրությունները, այժմ շատ անպատվաբեր կերպով կլքե իր ընկերներու անգին արյան գնով գրավված երկիրները և Ռուսիա կմեկնի «հող և ազատություն» ստանալու համար»[10]: Դասալքությունը մեծ աղետ էր ճակատին մոտ գտնված ազգաբնակչության համար: Ինչպես նույն «Մշակ»-ն է արձագանքում, «բոլշևիկական «երկրորդ հեղափոխության» ստեղծած տարականոնությունն ու կազմալուծումը իր ամբողջ պեսպիսություններով ի հայտ կուգա գրավված վայրերուն մեջ, որոնցմե մեկն է Վան»[11]: Այդ էր պատճառը, որ Վ. Տերյանը և Ս. Լուկաշինը Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման ու անկախության վերաբերյալ իրենց կազմած զեկուցագրում և Արևմտյան Հայաստանի անկախության հռչակման մասին Վ. Տերյանի կազմած հրովարտակի նախագծում նշվում էր, որ «անհրաժեշտ քանակությամբ ռուսական զորքերը կթողնվեն Վանի, Էրզրումի և Բիթլիսի սահմաններում այնքան ժամանակ, մինչև որ հայ ժողովուրդը հնարավորություն կստանա համաժողովրդական քվեարկությամբ վճռելու անկախ Հայաստանի ներքին կարգի հարցը և մինչև որ կկազմակերպվի հայկական ոստիկանության՝ երկրի ներքին կարգն ու արտաքին անվտանգությունն ապահովելու համար»[12]:

Վան-Վասպուրականի ղեկավար մարմնի անդամներն անցնում են գործի և ջանում հուսալքումի ընդհանուր տրամադրությունը ցրել: Սակայն, անկարող լինելով կասեցնել ռազմաճակատի ընդհանուր քայքայումը, նրանք պայմանավորվում են ռուսական զորամասի ղեկավարության հետ, որ ռուսներն իրենց հետ ոչինչ չտանեն՝ բացի անձնական զենքերից ու ճանապարհի սննդամթերքից:

Բանն այն էր,որ դեռևս Ա. Կերենսկու կառավարության օրոք նախապես հայտարարվել էր, որ Արևմտյան Հայաստանի ճակատի վրա կռվող բանակի հայ զինվորները հայազգի զորավարների ղեկավարությամբ կարող էին տիրանալ կազմալուծվող ռուսական բանակի անբավ մթերքներին և պաշտպանելով Կովկասյան ճակատը հուսահատության մատնված թուրքական բանակից՝ապահովել Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը[13]:Իսկ ռուսները Արևմտյան Հայաստանում թողել էին 3000թնդանոթ,3000 գնդացիր,1 մլրդ փամփուշտ,100հազ. զինվորի համար նախատեսված հագուստ և ուտելիք, 15–17 հազ. ձի,1 մլն ռումբ,

---

[9] *Ս. Մ ա ր հ ա դ յ ա ն. Կյանքիս հուշերից, Երևան, 2007, էջ 171:*

[10] *<Մշակ>(Թիֆլիս), 20. III. 1918:*

[11] *Նույն տեղում:*

[12] *Վ. Տ ե ր յ ա ն. Երկեր, հ. 4, Երևան, 1925, էջ 404–405:*

[13] *Հ. Ե ր ա մ յ ա ն. Հուշարձան Վան-Վասպուրականի, հ. Բ, Աղեքսանդրիա, 1929, էջ 437:*

100 հազ. հրացան, փոխադրության համար նախատեսված բազմաթիվ կառքեր, մեքենաներ, ձիու թամբեր, բենզին, կաշի և օժանդակ ամեն տեսակի պիտույքներ[14]: Սակայն հայերն ընդհանուր առմամբ բավարարվում են միայն թողած հարստության փշրանքներով: Ի բարեբախտություն հայերի՝ Վանում տեղակայված ռուսական 10000-անոց բանակը վասպուրականցիներին է թողնում ոչ միայն իր գրաված երկիրը, այլև պահեստները, զենքերն ու ռազմամթերքը: Միայն Սավալուում հայերին է փոխանցվում 150 կառք և 900 ձի[15]:

Տուն շտապող ռուս զինվորները, ենթարկվելով Վան-Վասպուրականի ղեկավար մարմնի որոշմանը, վերցնում են իրենց անձնական զենքերը, ճանապարհի համար անհրաժեշտ սննդամթերք, պաշտպանության համար 2 թնդանոթ և 60 հոգուց բաղկացած հայկական հեծելազորային ուղեկցող մի խումբ՝ Մեսրոպ Ջանոյանի ու Խաչիկ Խռանյանի ղեկավարությամբ ու 1917 թ. դեկտեմբերի երկրորդ շաբաթվա ընթացքում ճանապարհ են ընկնում դեպի Պարսկաստան–Երևան՝ պայմանով, որ հետագայում 2 թնդանոթները և հայ հեծելախումբը հետ ուղարկվեն Վան:

Ռուսական բանակի նահանջի հետ հեռանում են նաև Զեմստվոների և Քաղաքների միության 300 ներկայացուցիչները[16], որոնք իրենց գործունեությունը փոխանցում են Վանի կոմիսարությանը[17]:

Սրանով իսկ, կարծես թե, հայ ժողովուրդն անկախանում է, հասնում իր դարավոր փափագած երազանքին[18]: Վասպուրական աշխարհն ազատվում է թուրքական բռնակալության արյունոտ ճիրաններից և մի բուռ վասպուրականցիներ տեր են դառնում իրենց հայրենի աշխարհին. «Մենք մենակ մնացինք մեր երկնքի տակ, մեր թշնամու հանդեպ, … այլևս մենք միայնակ էինք: Քանի՜ դարեր այդ փափագը ունեցած էինք մեր գանգերու մեջ և ինչպես երազախաբ եղած էինք»[19]: Ավա՜ղ, դա մի հրաշք ու երազանք էր, սակայն միայն մի փոքր ու կարճ ժամանակի վայելքի համար:

Դեռևս 1917 թ. սեպտեմբերից Վասպուրականի շրջանային վարչությանը կից ստեղծվել էր Կոմիսարիատ, որը ռուսական զորամասի հեռանալուց հետո կամաց-կամաց իր ձեռքն է վերցնում նահանգի քաղաքացիական գործի ղեկը: Շրջանային վարչությունը որոշում է վերջ դնել հանձնախմբերի միջոցով երկիրը կառավարելու ձևին և Անդրկովկասյան կոմիսարիատի և խորհրդային Ռուսաստանի կառավարության նման օրինականությամբ ստեղծել ղեկավար մի նոր մարմին՝ կառավարման յուրաքանչյուր ճյուղի պատասխանատու-լիազոր ճանաչելով մեկին:Ա.Մաքսապետյանի հավաստմամբ՝ իշխանության կողմից հրավիրված ժողովների ժամանակ երկար վիճաբանության նյութ դարձավ կառավարության իրավասության և անվանումի հարցերը: Արդյունքում նոր կառավարությունը կոչվեց Վասպուրականի իշխանություն *կամ* Վասպուրականի ժողովրդա-

[14] *Ա. Մ ի հ ր ա ն յ ա ն. Ինչպես պետք է գրավել Թրքահայաստանը (Զոր. Անդրանիկի կարծիքը), Կ.Պոլիս, 1921, էջ 7:*

[15] *<Մշակ>, 20. III. 1918:*

[16] *Թ է ո դ ի կ. Ամենուն Տարեցույցը, Ժ–ԺԴ տարի, 1916–1920, Կ.Պոլիս, 1920, էջ 109:*

[17] *<Հորիզոն> (Թիֆլիս), 9. III. 1918:*

[18] *Վասպուրական, 1915–1930, էջ 105:*

[19] *Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 115:*

կան կոմիսարների խորհուրդ: *Վասպուրականի ղեկավար այդ մարմինը, որը դարձավ երկրի քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունը, ինքնաբերաբար և աստիճանաբար վերածվեց հայկական մի նոր կառավարության՝ առանց հովանավորի և օգնության, որը, ի տարբերություն 1915 թ. ստեղծված Վանի նահանգային վարչության, կազմված էր միայն հայերից և մեծամասամբ վասպուրականցիներից և ուներ միայն հայ պաշտոնյաներ, հայկական զորք և ոստիկանություն (հետևակ և հեծյալ վաշտերով), հայկական գործավարություն, հայկական դրամ՝ փող, և հայկական տնտեսություն: Այսպես, Վասպուրականի հողի վրա երկար դարերից հետո կազմվում է թվով երկրորդ[20], բայց* հայկական առաջին անկախ կառավարությունը, *որը հեռակա կարգով և ձևականորեն ենթարկվում էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատին:*

1918 թ. հունվարի 6-ին ս. Ծննդյան օրը Վան-Վասպուրական աշխարհը Այգեստանի Հանկույսների ձորաց եկեղեցու առջև կանգնած 400 հոգուց բաղկացած երկու վաշտերի ներկայությամբ՝ «Կեցցէ՛ ազատ Հայաստան, կեցցէ՛ հայ բանակ» բացականչությունների ներքո, «Մեր հայրենիքը» քայլերգի տակ», հայտարարվում է ազատ ու անկախ հայրենիք՝ «ավետելով Հայկական նորածագ ազատությո՛ւնը...», որով «տարիներու ստրկության արցունքը սրբեց իր աչքերեն, խոր շունչ մը առավ»[21]:

Գեներալ Թ. Նազարբեկյանը գրում է, որ այդ օրը նույնիսկ նախատեսված էր անցկացնել հետևակային և հեծելազորային զորամիավորումների զորատես, որը, սակայն, հեծելազորային գնդի հրամանատար Փիրումովի անփութության պատճառով չիրականացավ[22]:

1918 թ. հունվարի 13–19-ը Վանում գումարվում է ՀՅԴ Վասպուրականի շրջանային ժողովը, որին մասնակցում էին 84 պատգամավորներ, որոնք գործուղվել էին դաշնակցություն կուսակցության տարբեր մարմիններից: Քննարկվում են զինադադարի ու հաշտության, ճակատի պաշտպանության և զինված ուժերի կազմակերպման (ոստիկանություն, պարտադիր զինվորագրում), հայ-քրդական հարաբերությունների կարգավորման, հայկական կուսակցությունների փոխհարաբերությունների ու համագործակցության, ինչպես նաև հացի ճգնաժամի և երկրի պարենավորման անհրաժեշտության հարցերը: Ժողովի պատվավոր նախագահ է ընտրվում Գր. Գևորգյանը (Բուլղարացի), իսկ նախագահներ՝ Վ. Առաքելյանը և Ս. Մեսրոպյանը[23]:

Վասպուրականի կառավարությունն ամբողջությամբ իր ձեռքն է վերցնում երկրի ղեկավարման գործը և հունվարի 18-ին ամբողջովին ձևավորվում է Վասպուրականի երկրորդ կառավարությունը՝ «Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ»-ը, *որի ստեղծման մասին հատուկ հայտարարությամբ հանդես է գալիս Վասպուրականի ժողկոմխորհի նախագահ Կ.*

---

[20] *Վանի առաջին կառավարությունը՝ նահանգապետության տեսքով, ստեղծվել էր 1915 թ. մայիսի 7-ին Արամ Մանուկյանի ղեկավարությամբ և գոյատևել մինչև նույն թվականի հուլիսի 18-ը:*

[21] *Ե. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. <Նահանջ Բյուրոց> Վասպուրականի, Բոստոն, 1920, էջ 13:*

[22] *ՀԱԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 13, թ. 44:*

[23] *<Հորիզոն>, 4. III. 1918, տե՛ս նաև՝ Հ մ. Մ ա ն ո ւ կ յ ա ն. Դեպքերը Վասպուրականում (1914–1918).– <Վեմ> (Փարիզ), 1937, հունվար-մարտ, թիվ 1, էջ 62:*

Համբարձումյանը: Կազմված իշխանությանը տրվում են օրենսդիր և կատարողական (գործադիր) իրավունքներ:

Կառավարության կազմը, որի անդամներին նպատակահարմար եղավ կոչել «վարիչ-տեսուչ», կամ «կոմիսար» («նախարար»), պարզ դարձավ միայն 1918 թ. հունվարի 24-ին, երբ տների պատերին փակցվեցին հայտարարություններ: Կառավարության մեջ էին մտնում.

1. Կոստյա (Կոստի) Համբարձումյան – նահանգապետ, կոմիսարների խորհրդի նախագահ և արտաքին գործերի (հարաբերությունների) վարիչ-տեսուչ (կոմիսար),

2. Հմայակ Մանուկյան – ներքին գործերի վարիչ-տեսուչ (կոմիսար),

3. Գրիգոր Գևորգյան (Բուլղարացի)– զինվորական գործերի վարիչ-տեսուչ (կոմիսար),

4. Զավեն Կորկոտյան – պարենավորման վարիչ-տեսուչ (կոմիսար),

5. Սամվել Մեսրոպյան – ելևմտական գործերի վարիչ-տեսուչ (կոմիսար),

6. Արմենակ Մաքսապետյան – գյուղատնտեսական (երկրագործական) գործերի վարիչ-տեսուչ (կոմիսար),

7. Ներսես Տեր-Թովմասյան – առողջապահական-բժշկական վարիչ-տեսուչ (կոմիսար)[24]:

Հետագայում իշխանության կազմը համալրվեց նոր անդամներով: Կառավարության մեջ մտան Կովկասից եկած՝

8. Հայրապետ Հովհաննիսյանը – նահանգապետի օգնական և խնամակալության վարիչ-տեսուչ (կոմիսար),

9. Սարգիս Զավրիևը (Զավրիյան) – փոստ-հեռագրական (հաղորդակցության) գործերի վարիչ-տեսուչ (կոմիսար)[25]:

Նորաստեղծ կառավարությունը տեղավորվում է Վանի Փոքր-Քենդրչի փողոցի վրա գտնվող կաթոլիկ Գիլտանիների վերանորոգված մեծ ու գեղեցիկ շենքում (նախկին զինվորական հիվանդանոցը), ուր տեղակայված է եղել նաև Արամ Մանուկյանի կառավարությունը:

Յուրաքանչյուր կոմիսարիատ կամ բաժին ուներ իր գրասենյակը և 9 կոմիսարներին ստորադասված 130 հոգուց բաղկացած ընդհանուր պաշտոնեություն: Բոլոր կարգի գործառնությունները վարում էին հայերեն լեզվով, իսկ նահանգապետն ու կոմիսարներն ունեին հայերեն և ռուսերեն լեզուներով կնիքներ: Իշխանության կայացմանը՝ առանց պաշտոնի, մասնակցում էին նաև Ռամկավար և Դաշնակցություն կուսակցությունների ներկայացուցիչները:Ըստ Ա. Մաքսապետյանի՝«Եղանք և այս անգամին, փոքր ժամանակի մը վայելքե հետո»[26]

---

[24] *Վասպուրական, 1915–1930, էջ 105, տե՛ս նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 116:*

[25] *Թ ե ո դ ի կ. նշվ. աշխ., էջ 109, տե՛ս նաև՝ Վասպուրական, 1915–1930, էջ 106, Ա. Հ ա ց ա գ ո ր ծ յ ա ն. Ազատագրված Վասպուրականի կարճատև ինքնավարությունները առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (ականատեսի հուշեր).– <Բանբեր Հայաստանի արխիվների>, 1969, - 1, էջ 215, Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 116:*

[26] *Վասպուրական, 1915–1930, էջ 105, տե՛ս նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 115:*

Կառավարության գործունեության մասին հետագայում Ա. Հացագործյանը հիշում է. «Ամբողջ օրը եռուզեռ էր այնտեղ, և ամեն ինչում նկատվում էր շտապողականություն, մտահոգություն, բայց և միաժամանակ՝ վճռականություն, կորով, համառություն ու ձեռներեցություն: Կարծես կառավարչատունը մի զինվորական շտաբ լիներ, որտեղ ամեն րոպե մտածում էին սահմանի ու գրավված դիրքերի ապահովության ու ամրապնդման, թշնամու անակնկալ հարձակումը կամ հակահարձակումը կանխելու, դիրքերում մարտնչող զինվորների պարենավորման ու ռազմանյութերի մատակարարման, թիկունքի ու մյուս զորամասերի հետ կապի անխափան պահպանման մասին և այլն, միայն ա՛յն տարբերությամբ, որ այդ բոլորի հետ մեկտեղ, Վասպուրականի կոզիացած փոքրիկ ու սակավուժ իշխանությունը պարտականություն ուներ նաև սննդով ապահավելու հայրենի տուն վերադարձած 25000 վասպուրականցիներին և նորմալ կյանքի պայմաններ ստեղծելու նրանց համար: Եվ դեռ ավելին: Այդ իշխանությունը ծրագրում, ձգտում էր Կովկասում ապաստանած փախստական վանեցիներին ևս երկիր վերադարձնել, հզորացնել Վասպուրականը, նոր Արծրունիքի վերածել այն, միայն առանց թագակրի, առանց տոհմական ազնվականության: Անելիք շատ կար: Պետք է պարծանքով արձանագրել, որ Վասպուրականի իշխանության մեջ գործող ղեկավարներին հոգեկան ուժ ու կորով չէր պակասում, արիությունը երբեք չէր դավաճանում նրանց, և նրանք կարողանում էին պատվով դուրս գալ իրար հաջորդող դժվարություններից»[27]*:*

Հայկական երկրորդ կառավարության տարածքի մեջ էին մտնում Վան քաղաքը և նրա արվարձանները՝ Վան-Տոսպը, Հայոց Ձորը, Աղբակը, Արճակը, Սարայը, Թիմարը, Բերկրին, Արճեշ-Ալջավազը և Խոշաբը, որոնց ղեկավարումը ստանձնում է շրջանային վարչությունը: Շրջաններից յուրաքանչյուրն ուներ իր գավառապետը, որի ենթակայության տակ գործում էր ժողովրդի կողմից ընտրված Ներկայացուցչական խորհուրդը[28]*: Այդ գործում ակտիվ դեր են խաղում Հմայակ Մանուկյանը, Տիգրան Բաղդասարյանը, Մկրտիչ Ամեմյանը, Եղիշե Վարդանյանը և Միրաք Սարհադյանը:*

Իբրև օրենսդիր մարմին՝ Վան-Վասպուրականի նորաստեղծ՝ 2-րդ կառավարությունը մշակում է օրվա պայմաններից (շարունակվող պատերազմը, թշնամու մոտիկությունը, երկրի տնտեսական ու դրամական ծանր վիճակը) բխող մի շարք օրենքներ ու օրինագծեր և դրանք ծանոթացնում ժողովրդին: Դրանք էին.

1. կազմալուծված էին համարվում Վասպուրականի տարածքում նախկինում գործող բոլոր ընկերությունները, իսկ նրանց ունեցվածքը և ռուսների կողմից թողնված գույքն ու գումարները համարվում էին Վանի կառավարության սեփականությունը:

2. 1917 թ. հոկտեմբեր ամսից առաջ եղած պարտք ու պահանջի մասին հաշիվները համարվում էին փակված, և որոշվում է այդ մասին եղած նոր դիմումներին ընթացք չտալ:

---

[27] *Ա. Հ ա ց ա գ ո ր ծ յ ա ն. նշվ. հուշերը, էջ 216:*
[28] *Թ ե ո դ ի կ. նշվ. աշխ., էջ 109:*

3. Վասպուրականի իշխանության սահմաններից դուրս գալու համար անհրաժեշտ էր ստանալ համապատասխան թույլտվություն:

4. Արգելվում է ապակեղենի, բրդեղենի, մորթու, ուտելիքի, կահկարասիների և տավարի արտահանությունը:

5. Ավերակ շինությունների միջից դուրս բերված իրեր-ապրանքները հանդիսանում էին իշխանության սեփականությունը:

6. Ազատ հողերի, անմշակ այգիների և պարտեզների, ինչպես նաև Ջանիկի աղահանքի ու ծովի բորակի շահագործման իրավունքը վերապահվում էր միայն իշխանությանը:

7. Հատուկ կանոններով տնօրինվում էր ջրերի ու ջրաղացների գործունեությունը:

8. Փոխադրության բոլոր միջոցները՝ գրաստ, սայլ, կառք և նավ, հարկ եղած դեպքում անցնում էին իշխանության տնօրինության տակ:

9. Խմիչքների պատրաստումը և սպառումն իրականացվում էր միայն մասնավոր թույլտվությամբ:

10. Յանկացած տեսակի զենք կրելն իրականացվում էր միայն կառավարության թույլտվությամբ:

11. Երկրի սահմանների մեջ գործածելի էին կովկասյան բոլոր տեսակի դրամները՝ առանց հավելյալ վճարումների:

12. Նահանգի տարածքում արգելվում էր գիշերային երթևեկությունը և հրաձգությունը:

13. Յուրաքանչյուր 20–35 տարեկան քաղաքացին համարվում էր զինվոր, իսկ հարկ եղած դեպքում զինապարտ կարող էր դառնալ նաև կոմիսարության տարածքի ողջ բնակչությունը:

14. Երկրի ներքին ապահովության և կարգուկանոնի պահպանման համար կազմվում են 200 հոգուց բաղկացած ոստիկանական վաշտեր[29], որոնց ստեղծման գործում մեծ դեր են խաղում Լևոն Շաղոյանը և Տիգրան Բաղդասարյանը: Յուրաքանչյուր ոստիկան-միլիցիան թևին կրելու էր «Վի» տառով տարբերանշան[30]: Ոստիկանությունը ենթակա էր ներքին գործերի դիվանի վարիչին, որը ղեկավարում էր Ա. Հացագործյանը:

Ինչպես տեսնում ենք, ընդունված օրենքները, որոնց գործադրման համար բացվում են պաշտոնատներ, կրում էին տնտեսական, սոցիալական, պետական ու ռազմական բնույթ: Դրանց գործադրումը խիստ անհրաժեշտ էր և պայմանավորված էր ժամանակի թելադրանքով: Ըստ էության՝ նորաստեղծ կառավարությունն իր բոլոր իրավունքներով ու պարտականություններով դառնում է ինքնիշխան մի պետություն Վան-Վասպուրականի տարածքում:

Վասպուրականի նորաստեղծ կառավարությունը գործունյա նոր մասնագետների և կովող ուժերի կարիք ուներ:Կենսական այդ պահանջները բավարարելու համար Երևանի արևմտահայ խորհրդին հաջողվում է 1917 թ. դեկտեմբերին Երևանից և Թիֆլիսից որոշ թվով ուսուցիչներ, տնտեսական բնագավառի աշխատողներ և զինվորականներ ուղարկել Վան: Նրանց թվում

---

[29] *Նույն տեղում:*

[30] *Վասպուրական, 1915–1930, էջ 106–107, տե՛ս նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 117:*

էր նաև Ա. Հացագործյանը, որը մինչ այդ վարել էր Երևանի Գայանյան և Խրիմյան դպրոցների արևմտահայ բաժինների ավագ ուսուցչի պաշտոնները[31]:

1918 թ. սկզբներին Վանի կոմիսարության բնակչության թիվը հասնում էր 25–27 հազ., որը տեղաբաշխված էր Վան-Տոսպում, Ալջավազ-Արճեշում, Թիմարում, Խոշաբում, Սարայ-Արճակում, Հայոց-Ձորում, Բերկրիում և Աղբակ-Բաշկալեում: Առավել ստվար էին Վան-Տոսպի և Թիմարի շրջանները[32]:

Հրամայական մտահոգություններ էին երկրի պարենավորումը, դրամական ճգնաժամի հաղթահարումը, սահմանների և ճակատի պաշտպանությունը, նորակոչ զինվորների զինավարժությունները, սպաների ռազմական ուսուցումն ու պատրաստվածությունը և ընդհանրապես երկրի ավերածության վերականգնումը: Ստորև փորձենք ներկայացնել կատարված հիմնական աշխատանքները:

1) Բնակչության պարենավորման գործը կազմակերպելու համար Վասպուրականի կառավարությունը ցուցակագրեց Վասպուրականում առկա պարենի ողջ պաշարը, անասունների գլխաքանակը և սահմանեց գործածության որոշակի կարգ:

Դեռևս 1917 թ. նոյեմբերից Վասպուրականի ազգաբնակչության պարենավորումն իրականացնում էր Վանի շրջանային վարչությունը: 1918 թ. սկզբներից այդ գործը կենտրոնացվեց պարենավորման հանձնաժողովի և տեղական կոոպերատիվի ձեռքում, որը հացակարոտ բնակչությանը կերակրելու համար 59 գյուղերից 6185 փութ ցորեն հավաքելու, այն ժողովրդին մատչելի գնով և հավասար չափով բաժանելու որոշում կայացրեց[33]:

Այգեստանում և գավառական կենտրոններում կառուցվեցին պահեստներ, ուր ամբարվեցին հացահատիկ, ալյուր, շաքար, խոտ և հարդ: Գյուղատնտեսության գործերի կոմիսար Ա. Մաքսապետյանի խոստովանությամբ՝ «... եթե այս հացահավաքը և հասարակական ամբարը չըլլային, Վասպուրականը կանգնած կըլլար իրական սովի մը առաջ»[34]: Գործի հաջողությունն ապահովելու համար հաստատվեց նաև հեռախոսային կապ Վանի և սննդակայանների միջև:

Նախատեսվեց քաղաք բերել Սավալուում և այլ վայրերում ամբարված ալյուրը և սկսել գարնանացանքը: Միջոցներ ձեռք առնվեցին նաև Ռուսաստանից և Պարսկաստանից ալյուր, հացահատիկ, կենսամթերքներ, կենդանիներ, գութան, լծկան ներմուծելու, պարենավորման հանձնախմբի ներկայացուցիչների հետ հաց չունեցողների նոր վիճակագրություն կազմելու և բնակչության հացի սպառման քանակը սահմանափակելու համար:

Միաժամանակ, զարկ տրվեց նաև ոռոգման համակարգին, և բաժանվեցին գյուղատնտեսական գործիքներ: Արդյունքում, տնտեսապես ապահով

---

[31] *Ա. Հ ա ց ա գ ո ր ծ յ ա ն. նշվ. հուշերը, էջ 215–216:*
[32] *<Հորիզոն>, 16. V. 1918:*
[33] *<Աշխատանք>(Երևան), 24. III. 1918:*
[34] *Նույն տեղում:*

վիճակում հայտնվեցին Թիմարի, Վան-Տոսպի, Հայոց Ձորի և Արճակի բնակչությունը[35]:

2) Արտաքին հարաբերություններից զուրկ Վանի կոմիսարությունն իր ելևմտական դրությունը կարգավորելու համար իսկույն հաստատեց բյուջե և հարկային կանոնավոր համակարգ, որի արդյունքում սկսեցին գանձվել որոշակի տուրքեր: Վասպուրականի կառավարության բյուջեն կազմում էր 10,5 մլն ռ., որից միայն 3 մլն ռ. էր գոյանում տուրքերից:

3) Կովկասի հետ հաղորդակցության խզվածությունը ծանր էր անդրադարձել երկրի վրա, որն առաջ էր բերել դրամական ճգնաժամ: Երկրում պակասում էր դրամը՝ գնումների, ինչպես նաև պաշտոնյաներին, զինվորներին ու ոստիկաններին աշխատավարձը վճարելու համար: Մանր դրամի բացակայության պատճառով շուկան անկում էր ապրում, իսկ չարաշահումները մեծ չափերի էին հասնում: Ա. Կերենսկու կամ անդրկովկասյան հազարանոցները շատ անգամ մնում էին անգործածելի՝ մանր դրամի բացակայության պատճառով: Իշխանությունը ստիպված է լինում համարձակ քայլի դիմել և փոխգրերի նմանությամբ թղթադրամ կտրել: Նոր դրամը՝ 5, 10, 25, 50 և 100 ռուբլի արժողությամբ փոքր, քառակուսի, անգիծ թուղթ էր՝ մանուշակագույն մելանով գրված, կոչվում էր «փոխգիր՝ ներքին գործածության համար»[36] և բազմացվում է խմորատիպով: Անդրկովկասի կոմիսարիատի օրինակով՝ փոխգիր դրամն իրենց ստորագրություններով վավերացրել էին Վասպուրականի կառավարության 3 վարիչ-կոմիսարները՝ կառավարության նախագահ Կ. Համբարձումյանը, զինվորական գործերի վարիչ Գ. Բուլղարացին և ելևմտական գործերի վարիչ Ս. Մեսրոպյանը: Վերջինիս անունով դրամը կոչվում էր «Սամվել փուլի» (Սամվելի փող)[37]: Փոխգիրի վճարումը երաշխավորվում էր Վանի նահանգային կոմիսարիատի կողմից, որի ռուսերեն կնիքով էլ կնքված էր այն: Փոխգիրների գործածությունը պարտադիր էր, իսկ դրանց գործածությունը չհարգողները ենթարկվում էին պատասխանատվության: Վանի թղթադրամները ներքին շրջանառության մեջ դրվեցին 1918 թ. փետրվարի 27-ից՝ 6 ամիս ժամանակով, որից հետո դրանք պիտի հավաքվեին ու փոխարինվեին ռուսական թղթադրամներով: Անմիջապես գործածության մեջ մտան 120000 ռ. (ըստ որոշ տվյալների 164000 ռ.) արժողությամբ թղթադրամներ, որն ապահովված էր ինչպես կառավարության, այնպես էլ Վանում գտնվող Թիֆլիսի անգլիական սպայակույտի (շտաբի) ներկայացուցիչ կապիտան Մ. Գրեյսիի կողմից[38]:

Դրանք Վանի շուկայում, գյուղերում ու քրդերի մեջ ճանաչվեցին որպես փոխանակության միջոց: Դրանով էին վճարվում ռոճիկները, մանրում ռուսական 1000-անոցները և առևտուր անում: Ում մոտ, որ ռուսական 1000 ռ. էր հավաքվում, կարող էր այն ներկայացնել կառավարությանը և փոխարենը ստանալ տեղական 1000-անոց: Արդյունքում ռուսական թղթադրամը սկսեց մեջտեղից վերանալ և ավելի մեծարժեքով վաճառվել:

---

[35] *Նույն տեղում:*

[36] *Ա. Հ ա ց ա գ ո ր ծ յ ա ն. նշվ. հուշերը, էջ 217:*

[37] *Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 118–119:*

[38] *Թ ե ո դ ի կ. նշվ. աշխ., էջ 110:*

Վանի փոխգիրները հետագայում հասան մինչև Բաղդատ և մեծ հետաքրքրություն առաջ բերեցին տեղացիների շրջանում[39]:

Փոխգիր թղթադրամները մեծ դեր խաղացին Վասպուրականի երկրորդ կառավարության ամրապնդման, նրա վարկը բարձրացնելու և ժողովրդի տնտեսական կարիքները բավարարելու գործում: «Այսօր, տարիներ հետո, կարելի է ծիծաղիլ մեր ձեռնարկի և մեր դրամի վրա, բայց այդ օրերուն ստիպողական էր: Եվ այդ թուղթի կտորները մեծ դեր կատարեցին հօգուտ մեր իշխանության, քան Կովկասի մեջ հազար մի տեսակ մեքենաներու զարդարուն թղթադրամները»[40],– վերհիշում է Ա. Մաքսապետյանը:

4) 1918 թ. հունվարից իսպառ ընդհատվում են հարաբերությունները Կովկասի հետ, որի արդյունքում դադարում են փոստի և հեռագրատան գործունեությունը[41]: Որոշակի միջոցառումներ իրականացվեցին ընդհատված այդ հարաբերությունները, ինչպես նաև Վանի և սննդակայանների միջև ընդհատված հեռահաղորդակցությունը վերականգնելու ուղղությամբ:

5) Նահանգապետ Կ. Համբարձումյանի նախաձեռնությամբ իրականացվեցին Վանի այգիների ու պարտեզների մշակումը, մաքրվեցին Այգեստանի աղբյուրների ջրհորները, Հայոց ձոր և Թիմար գավառների տրմակալած առուները, որպեսզի խմելու ջուրը զերծ լիներ մանրէներից, և այգիների ոռոգման համար առատ ջուր ապահովվեր:

6) Տնտեսական կյանքը վերակենդանացնելու համար գյուղեր են ուղարկվում երկրագործ վարպետներ, արհեստավորներ, խանութպաններ, այգեգործներ, բժիշկներ, հիվանդապահներ և զանազան պաշտոնյաներ:

7) Շահագործվեց Վանի մոտ գտնվող Կենդանանց գյուղի քարհանքը, մասնավոր կապալառուներին վարձակալության տրվեցին Վանա լճի հարուստ ձկնորսարանները և հետազոտվեցին Գործոթ գյուղի նավթահանքերը, որտեղ նույնիսկ մի քանի հորեր փորվեցին:

8) Վանի կոմիսարության տնտեսական վերաշինությանը մեծապես նպաստում էր Քաղաքների միության գործունեությունը: Կ. Համբարձումյանը որպես այդ միության նախկին ներկայացուցիչ պետական գումարներով կազմեց զինված պահակախումբ Խոյ-Վան և Իգդիր-Սավալի-Վան ուղղությամբ գործող Քաղաքների միության բոլոր հաստատությունները և սննդակայանները պահպանելու համար:

9) Աշխուժացավ նաև Վանի կրթական գործը: 1917 թ. վերջերին Վասպուրականում գործում էին արդեն 25 երկսեռ տարրական դպրոցներ՝ 47 ուսուցիչներով, 1220 աշակերտներով և ամսական 6765 ռ. ծախսով[42]: Դպրոցների աշխատանքները վերահսկում էին երկու տեսուչներ:

10)Օգտվելով առիթից՝ Վան մեկնեցին նշանավոր հայագետներ Նիկողայոս Մառը և Աշխարհբեկ Քալանթարը, որոնք ուսումնասիրեցին Վանի

---

[39] Ե. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 20–21, տե՛ս նաև՝ Վասպուրական, 1915–1930, էջ 108:

[40] Վասպուրական, 1915–1930, էջ 107–108, տե՛ս նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 119:

[41] <Մշակ>, 20. III. 1918:

[42] Թ ե ո դ ի կ. նշվ. աշխ., էջ 109–110:

հնությունները, պեղումներ կատարեցին Վանի բերդում, Զըմբ-Զըմբ Մաղարայում և ձեռնարկեցին խալդական արձանագրությունների վերծանումը:

11) Ուշադրություն դարձվեց ներկուսակցական գործունեությանը: Հաշվի առնելով, որ Վանի դաշնակցության կենտրոնական կոմիտեն զբաղված էր նորակազմ կառավարության գործերով և ինքնապաշտպանության կազմակերպմամբ, որոշվեց նորընտիր կենտրոնական կոմիտեի 7 անդամներին մասնակից չդարձնել կառավարության պատասխանատու գործերին, իսկ նրանց փոխարեն մի քանիսին ներգրավել կուսակցական-կազմակերպչական գործունեության մեջ[43]:

12) «Աշխատանք» թերթի նախկին խմբագիր Հմայակ Մանուկյանի առաջարկությամբ նախատեսվեց թերթի հրատարակումը փոխադրել Թիֆլիս և այն դարձնել ազատագրված հայության օրգանը: Սակայն, հաշվի առնելով դաշնակցական «Ազատամարտ»-ի գոյությունը, որոշվեց «Աշխատանք»-ը պահել Երևանում, իսկ հետագայում այն կրկին տեղափոխել Վան[44]:

13) Միջոցներ ձեռք առնվեցին 1918 թ. փետրվարին Վանից հեռացած ռուսական հակահետախուզության հիմնարկի բարեփոխման, այն ազգայնացնելու և նրա գործը կոմիսարիատին հանձնելու ուղղությամբ: Բանն այն է, որ «ռուսական բանակի այդ բաժինն իրականում զբաղված էր ոչ թե լրտեսելու, այլ հայերի մասին թուրքերին տեղեկություններ հաղորդելու գործով»[45]:

14) Միջոցառումներ ձեռնարկվեցին ջրային և ցամաքային հաղորդակցության վերականգնման ուղղությամբ: Վերահաստատվեց Վանա լճի նավագնացությունը՝ ռուսների թողած նավերով[46]: Միաժամանակ, նախատեսվում էր շարունակել ռուսների կողմից ծրագրած և սկսած, ապա անավարտ մնացած Մակու–Շահթախթ–Բայազետ–Սավալի–Վան երկաթուղու շինարարությունը, որով Վանա լիճը երկաթուղային հաղորդակցություն կունենար Կովկասի հետ: Սակայն այն մնաց անավարտ:

15) Վան-Վասպուրականում բնակվող ասորիները և եզդիները հայերին հավասար վայելում էին հայկական ընկերությունների աջակցությունը: Վասպուրականի կառավարման ղեկավար մարմնի միակ մտահոգությունը քրդերին սիրաշահելու և բարեկամություն հաստատելու խնդիրն էր:Քրդեր կային Հայոց ձորում, Շատախում, Գավաշում, Մոկսում և Խոշաբում:Քրդերը մեծ թիվ էին կազմում նաև Արճեշ-Ալջավազի գավառներում՝Սիփանում,Զիլանի ձորում և Ալադաղում, ինչպես նաև Խանասորի լեռներում:Քրդերի հետ տեղի ունեցած բանակցությունները տալիս են որոշակի արդյունք,և ձեռք են բերվում որոշակի հաջողություններ:Այսպես,Խոշաբի քուրդ աղան Վան էր գալիս առևտուր անելու և միաժամանակ տեղեկություններ էր հաղորդում թուրքական բանակի շարժումների մասին:Իսկ Աբաղայի դաշտի Նազարովա գյուղի հայերին քաջածանոթ ու

[43] *Նույն տեղում:*
[44] *Նույն տեղում:*
[45] *Նույն տեղում:*
[46] *Նույն տեղում:*

խաղաղասեր քուրդ Կոպ Մահմադի բեյը հայերի հետ բարեկամություն հաստատեց:

Հայ-քրդական հարաբերությունների կարգավորման գործում որոշակի ներդրում ունեցավ Թիֆլիսի անգլիական սպայակույտի (շտաբ) ներկայացուցիչ կապիտան Մ. Գրեյսին: 1917 թ. դեկտեմբերին նա մեկնում է Խոյ, տեսակցում քուրդ ավազակապետ Սմկոյի հետ և հայերի վրա հարձակում չգործելու խոստումներ ստանում[47]:

16) Երկրի պաշտպանության կարևորագույն հարցը հրատապ լուծում էր պահանջում. 1918 թ. հունվարի 18-ին Վան-Վասպուրականից Պարսկաստանի վրայով Կովկաս են մեկնում ռուսների վերջին զինվորները, պաշտոնյաները և փոստհեռագրատունը:

Վասպուրականի ղեկավար մարմինը, հաշվի առնելով ստեղծված նոր կացությունը, ինքնապաշտպանության և ինքնապահպանման համար միջոցներ է ձեռք առնում, ինչպես դա արվեց 1915 թ. Ապրիլյան հերոսամարտի ժամանակ: Ա. Մաքսապետյանի հավաստմամբ՝ «կ'աճապարեինք իշխանության կազմակերպումը շուտ ավարտել, որպեսզի արտաքին ու պատերազմական գործերը երեսի վրա չմնան»[48]:

Վանն ուներ երկու ռազմաճակատ. հարավային կամ Ոստանի ճակատ, որը ձգվում էր լճի հարավարևմտյան ուղղությամբ մինչև լճի հարավարևելյան անկյունը՝ Ոստանի բարձունքները, և հյուսիսային կամ Առնիս-Արճեշի ճակատը, որը ձգվում էր լճի հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ՝ տարածվելով մինչև Արճեշ, Ալջավազ, Կամուրջ, Ախլաթ և Մանազկերտ: Այն միաժամանակ հանդիսանում էր Խնուսի գորամասի ձախ թևը[49]: Այս գծի վրա՝ լճի հյուսիսարևելյան ծովախորշի ափին, գտնվում էր Առնիսը (նախկին քրդաբնակ մի գյուղ), որը վերածվել էր նավահանգստի, ուներ էլեկտրական լուսավորություն, մեծ քանակությամբ մթերքներ և հաղորդակցություն էր պահում լճի բոլոր ափերի հետ՝ նոր պատրաստված մոտորանավակների երթևեկությամբ[50]: Ռազմական վարիչ Գր. Բուլղարացին, համաձայնության գալով կառավարության հետ, հարավային ճակատի 2 թևերի պաշտպանությունն ու ղեկավարությունը հանձնում է իր 2 օգնականներին՝ Փեսանդաշտի ինքնապաշտպանության ղեկավար Լևոն Շաղոյանին և գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանին, առաջինին՝ Ոստանի, երկրորդին՝ Միարկա-Գեալիի ճակատները: Իսկ հյուսիսային՝ Առնիս-Արճեշի ճակատի հրամանատարությունը հանձնում է կամավորական 5-րդ գնդի սպա Միշա (Միքայել) Գասպարյանին[51]:

Ռազմաճակատի արևմտյան սահմանը պաշտպանված էր ծովով, իսկ արևելյանը՝դեպի Պարսկաստան-Ատրպատական բաց էր: Արճեշ-Առնիսից Ոստան ընկած այս հատվածը պետք է պաշտպանեին հայկական կամավորական 5-րդ գունդը՝ ընդամենը 1000 զինվորով, որը գտնվում էր Վանում

---

[47] *Նույն տեղում:*

[48] *Վասպուրական, 1915–1930, էջ 107–108, տե՛ս նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 118:*

[49] *Ա. Հ ա ց ա գ ո ր ծ յ ա ն. նշվ. հուշերը, էջ 218:*

[50] *Հայաստանի պատմության թանգարան, Նոր պատմության վավերագրերի բաժնի մատյան, -839, արկղ 4, գ. 195, թ. 231:*

[51] *Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 119:*

և կոչվում էր Վանի գունդ, և տեղական կամավորական ջոկատները: Մինչ այդ ռուսներն այդ ռազմաճակատը հազիվ էին պաշտպանում իրենց 10000-անոց բանակով[52]:

Առաջին ամիսներին թե՛ հյուսիսային և թե՛ հարավային ռազմաճակատներում անդորր էր տիրում, որովհետև թուրքական զորքի մեջ «եղբայրանալու» տրամադրություն էր նկատվում, իսկ ձյունը, ցուրտը և ցեխը թույլ չէին տալիս առաջ շարժվելու[53]:

Բացի այդ, քանի դեռ Կարինը կանգուն էր, Վան-Վասպուրականն իրեն ապահով էր զգում:

1918 թ. հունվարի 1-ին պարտադիր զորահավաք հայտարարվեց: Զենքի տակ կանչվեցին 20–35 տարեկան երիտասարդները, իսկ ավելի ուշ՝ մինչև 50 տարեկան տղամարդիկ: 5-րդ գնդի սպաները մարզելով զորակոչիկներին՝ կազմեցին երկու գունդ՝ 2376 սվինով և 80 գնդացիրով: 200 ձիավոր առանձնացվեց Առնիսի և Ոստանի հատվածը պաշտպանելու համար: Դրանից մի գունդ և 100 ձիավոր ուղարկվեց Ոստանի ճակատ, 800 հոգի և 100 ձիավոր՝ Առնիս-Արճեշի ճակատ, իսկ 200-ը՝ Բերկրի-Սավալի գիծը (Իգդիրի ճանապարհը) պաշտպանելու[54]:

Վանում պատրաստվում են նաև շուրջ 30 սպաներ, որոնց համար բացվել էր սպայական դպրոց: «Ամեն պարագայում,- հիշում է ժամանակակիցներից մեկը,- պարծենում էինք, որ սպաներ պատրաստելու համար դպրոց ունենք»[55]: Արևելահայ սպաների ձեռքի տակ չորս ամիս մարզվելուց հետո նրանք մտան բանակ և անձնվիրաբար ծառայեցին հայրենիքին[56]: Նրանցից շատերն էլ հետագայում մասնակցեցին Սարդարապատի հերոսամարտին և 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությանը[57]:

Վասպուրականի հայկական այս գնդերի մեկնումը ռազմաճակատ կատարվեց հանդիսավոր իրադրության մեջ՝ իշխանության բոլոր անդամների, Վանի չափահաս բնակչության և աշակերտների մի մասի ներկայությամբ: Հուզիչ և ոգևորիչ ճառով հանդես եկավ հայտնի գործիչ Ավետիք Սահակյանը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Վանում[58]: Վասպուրականի նվիրական հողի պաշտպանությունն ամբողջությամբ հանձնվում էր հայրենի կտրիճներին, որոնց խիզախությունից ու տոկունությունից էր կախված տեղի ազգաբնակչության մնալ-չմնալու հարցը:

Մ. Գրեյսին հանձ էր առել հոգալ Վանի իշխանության զինբաժնի ամբողջ ծախսը, որն ամսական կազմում էր մոտավորապես կես մլն ռուբլի: Միաժամանակ նա խոստացել էր տալ 20 գնդացիր և 12 թնդանոթ՝ իրենց հրահանգիչներով:

---

[52] Ե. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 6:

[53] Վասպուրական, 1915–1930, էջ 108:

[54] Ա. Հ ա ց ա գ ո ր ծ յ ա ն. նշվ. հուշերը, էջ 218:

[55] Ս. Ս ա ր հ ա դ յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 171:

[56] Վասպուրական, 1915–1930, էջ 108, տե՛ս նաև՝ Ա. Հ ա ց ա գ ո ր ծ յ ա ն. նշվ. հուշերը, էջ 218:

[57] Վասպուրական, 1915–1930, էջ 108, տե՛ս նաև՝ Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 119–120:

[58] Վան-Վասպուրականի հերոսամարտը, 75, էջ 120:

Նկատենք, որ Վասպուրականի ինքնապաշտպանության վրա իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ Հայկական 5-րդ հրաձգային գնդի մեկնումը Իգդիր: 1918 թ. մարտի 8-ին (հունվարի 25-ին) գնդի 300–400 հայ սպաներ ու զինվորներ, որոնք պահում էին Ոստանի դիրքերը, «վարակվելով ռուսերու վատասերիչ օրինակեն»[59] և տարված ռուսների «տունդարձի» լոզունգով, հաշվի չառնելով երկրի առջև ծառացած լուրջ վտանգը, ծանր կացությունը և ժողովրդի ու կառավարության խնդրանքը և հորդորը, լքում են Վան-Վասպուրականի ճակատը և մեկնում Կովկաս: Դա, փաստորեն, դավաճանություն էր: Հաջորդ օրը Վանից հյուսիս ընկած Գեոլու գյուղի մեջ նրանք հարձակման ենթարկվեցին իրենց ընկերների կողմից, որի հետևանքով սպանվեց 5 և վիրավորվեց 7 զինվոր: Եղբայրասպան այս արարքը, եթե նույնիսկ ուներ արդարացուցիչ պատճառ, արժանացավ ժողովրդի արհամարհանքին[60]:

Այսպիսով՝ 1917 թ. աշնանից մինչև 1918 թ. մարտի վերջը Վասպուրականում ստեղծված հայկական ինքնավար կոմիսարության գոյությունն ու գործունեությունը Վասպուրականի և ողջ հայ ժողովրդի անսասան կամքի, անսպառ կորովի ու ջերմ հայրենասիրության վառ և ցայտուն ապացույցն է: Կյանքը Վանում և նրա շրջաններում սկսել էր հունի մեջ մտնել՝ ոգևորության նոր ալիք բարձրացնելով հայության մեջ: Վասպուրականի երկրորդ կառավարությունը ոգևորեց նաև կովկասահայությանը, որն ի դեմս ինքնավար Վասպուրականի՝ երազում էր ապագա Հայաստանի անկախությունը:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЛАСТНОГО АВТОНОМНОГО КОМИССАРИАТА (ВТОРОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА) ВАСПУРАКАНА

АВЕТИС АРУТЮНЯН

Резюме

После Октябрьской революции в России народ Васпуракана постепенно берет в свои руки правление областного гражданского дела. Еще с сентября 1917 года совместно с Региональным правлением Васпуракана создали автономный комиссариат, который фактически перерастает в новое местное армянское правительство. 6 января 1918 г. Ван-Васпуракан провозглашается свободной и независимой страной, а 18 января формируется правительство Васпуракана (Совет народных комиссаров) во главе с Костей Амбарцумяном. Как законодательный орган правительство Ван-Васпуракана разрабатывает различные законы и принимает меры для снабжения страны продовольствием, преодоления денежного кризиса, защиты границ, подготовки новобранцев, восстановления опустошенной страны, развития образования, восстановления отношений с курдами.

[59] *Հ. Ե ր ա մ յ ա ն. նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 437:*
[60] *Ե. Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. նշվ. աշխ., էջ 18:*

THE ACTIVITIES OF VASPURAKAN PROVINCIAL AUTONOMOUS COMMISSARIAT (THE SECOND GOVERNMENT)

AVETIS HARUTYUNYAN

S u m m a r y

After the October Revolution in Russia the people of Vaspurakan gradually took into their hands the state's civil case management. As far back as from September 1917 an Autonomous Commissariat next to the Regional Department of Vaspurakan was established, which automatically turned into a new local Armenian government. On January 6 1918 Van-Vaspurakan was proclaimed a free and independent homeland, and on January 18 there was formed the government of Vaspurakan (Council of People's Commissars) headed by Costya Hambartzumyan. As a legislative body, Van-Vaspurakan government worked out a number of laws and took measures connected with country's provisions, overcoming of financial crisis, border protection, training of recruits, the restoration of country’s devastations, education, and the restoration of the relations with the Kurds.